

Сапарғали БЕҒАЛИН

Л2007

ЗВ52К

ШОҚАН АСУЛАРЫ

Мектеп
кітапханасы

Handwritten signature in cursive script.

Сапарғали БЕГАЛИН

ШОҚАН АСУЛАРЫ

Хикаят

ҚазАқпарат

Алматы
2005

ББК84 Қаз7-44
Б34

**Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және спорт
министрлігінің бағдарламасы бойынша шығарылып отыр**

Б34 БЕГАЛИН Сапарғали.
ШОҚАН АСУЛАРЫ. Хикаят. Алматы,
ҚАЗақпарат., 2005.– 265-бет.
ISBN 9965-643-37-7

Қазақ балалар әдебиетінің көрнекті өкілі Сапарғали Бегалиннің “Шоқан асулары” атты бұл хикаятында халқымыздың аяулы перзенттерінің бірі Шоқан Уәлихановтың балалық шағы, кадет корпусында оқыған жылдары, ғалым-жиһанкез атанған кездері кеңінен қамтылған.

ББК84 Қаз 7-44

Б 4803250201
452 (05)-05

ISBN 9965-643-37-7

© С.БЕГАЛИН, қайта басылуы, 2005
© “ҚАЗақпарат”, 2005

БІРІНШІ БӨЛІМ

БАЛА ШОҚАН

МҮСІНШІ МЫСЫҚ

Қосқималы атанған Құсмұрын адырының солтүстігіндегі төре аулының күзеу құдығы күзгі малға шөбі шүйгін күйқалы қоныс. Бір жағы Құсмұрын саласына жалғасатын бетегелі кең тепсең; екінші жағы жағалай көктарлаулы қара отты ащылауыт ой. Төре аулының бұл күзегін ұшқан құс, жүгірген аң болмаса, салт атты кісі баспайды. Қыста қылаң елсіз болып қар басса, жазда жалғыз үй күзетші отырады. Осы күзетшінің қара лашығы Қосқималының ық жағында қалың ши арасында қарақшы болып шоқияды да тұрады. Сол қара лашықтан шыққан арықтау шегір көз баланың екі түрлі ғана ермегі бар. Бірі — екі сиырдың бұзауын бағып, енесіне жамыратпай жаю, мезгілінде суару. Екіншісі — тебіндегі саздан балшық алып, ойыншық жасау.

Шыңғыс Құсмұрын еліне аға сұлтан болып тағайындалысымен, осы күзекке екі бөлмелі кеңсе үйі салынған. Оның жазғы, қысқы күзетшісі — сары баланың әке-шешесі. Төре ауылы күзекке келгенде, сары бала сондай қуанды. Ала жаздай зарыға ойнағандағы ойынан кетпейтін бір досы бар. Ол — төре баласы Шоқан. Сол сағына күткен досы жолбарыстай шұбар құнанын елеңдете аяңдатып жетіп келді. Ә, дегенде тосырқап қалған сары бала балшықтан жасаған ойыншықтарын жия қойып, орнынан ербиіп тұра келді.

— Ей, Мысық, аман ба? Мына ойыншықты кім істеді? — деп, Шоқан сары балаға жылы амандасып, күлімдеп қарады.

— Өзімдікі, өзім істедім, — деп танауын бір тартып, кішкене көкшіл көзі шегірейіп, Мысық ойыншықтарын бауырына қарай икемдей бәрді.

— Сен, немене, мені жатырқап қалғансың ба? — деді Шоқан Мысықты өзіне тарта сөйлеп. — Әкең қайда?

— Әкем үлкен төренің аулына кеткен.

— Сен мына ойыншықтарыңды маған бересің бе?

— Жоқ, бермеймін, кешегі баладай сен алып қашасың, — деп ойыншықтарын шолақ критон көйлегінің етегіне сала бастады.

— Қорықпа, мен тимеймін. Кәне, көрсетші, өзің ұстасың ғой. Ақысына не аласың, маған ана балшық атыңды берші, — деп, Шоқан зорлық емес, ықтиярымен алмақ болды.

— Не бересің, бауырсақ бересің бе, қант бересің бе? — деп, Мысық икемге келе бастады.

— Берем, сен маған ойыншығыңды бер. Біздің үйге жүр, апамнан көп қант, бауырсақ әперем, — деп, Шоқан сендіре сөйледі.

— Иә, бармайым, қорқам, сіздің ауылдың балалары тентек, иті қабаған, мені итке талатады, — деп, Мысық бұрынғы көрген зорлықтарын айтып жолағысы келмеді.

— Жоқ, мен тигізбеймін, өзім ертіп барам.

— Иә, апаң ұрсады, қорқам, — деп, түйе ғып жасаған бір ойыншығын етегінен алып Шоқанға берді.

— Ей, кәдуілгі түйе. Өй, өзің қандай шеберсің. Жүр менімен. Апама ұрыстырмаймын. — Шоқан осы сөзді айтқанда, Мысық:

— Құнаныңа мінгестір. Барайын, — деп, өз қолқасын да айтты.

— Кел, мін! — деп, Шоқан құнанына мініп,

үзеңгісін босатты. Ойыншықтарын бір шидің түбіне тасалай тастай беріп, Шоқанның құнанына жармасып міне бергенде, құнан мөңкіп кеп қалды. Мінгесіп орнықтамаған Мысық жерге топ ете түсті. Құнан атып кеп кетті. Алғашқы мөңкігенде арты босап қопандап қалған Шоқан, кейінгі үріккенде бір жағына қисайып, тек ерінің қасынан ұстап аз ғана түспей қалды.

Шоқан құнанын тоқтатып, қайта бұрылып келгенде, Мысық кейін шегініп:

– Мінбейім, құнаныңның мінезі жаман. Тулайды, – деп ойыншығына қарай жөнелді. Шоқан құнанынан түсіп, Мысықтың қасына келіп:

– Немене, бір жерің ауырып қалды ма? – деп жаны аши сұрады.

– Жоқ, ауырған жерім жоқ. Бірақ жығылғанда жаман қорықтым, сен де жығылады екен деп ойлап ем. Атка мықты екенсің, жығылмадың.

– Мен бұдан асау күйінде де бұл құнаннан жығылғаным жоқ, – деп, Шоқан мақтанып қойды. – Сен екеуміз жаяу барайық, жүр, – деп, құнанын жетектеп ауылға қарай жүрді. Бұрынғыдай емес, Мысық тартынбай еріп келеді.

Шоқандар үйге таянғанда, алдарынан Жақып жүгіре шықты. Кесек денелі Жақып келе Шоқанға:

– Ей, мынау әлгі Мысық па? Қайдан тауып алдың? – деп, шайпау мінезбен Мысықты бір нұқып қалды.

– Өй, жынды, әрі кет, мұнда нең бар? – деп Шоқан тұра ұмтылып еді, қашып үйге кіріп кетті. Ерке, сотқар Жақыптың ұрыншақ мінезінен қаймығып, Мысық кейін шегініп, орынсыз тиген қолға қорланып жылап та жіберді.

– Мысық, неге жылайсың?

Шоқан қасына келді. Інісінің ешбір кінәсіз ұрып кеткен тентектігіне ішінен ыза болып тұр. Ол Мысықты қолынан тартып үйіне қарай алып жүрді. Мысықтың тартынғанына қойған жоқ.

Үлкен ақ үйдің есігінен Шоқан өзі кіргенде, Мысықты қалдырмай ерте кірді. Бұрын мұндай үйге кіріп көрмеген кішкене Мысық аяғын ілгері басуға бата алмады.

Босағасынан төріне дейін кілем төселген, уықтың қарына тірелте жасау жиналған үйге Мысық өзін сыйғыза алмады. Ол қайтадан атып шығып тұра қашуға, сыртта жатқан қос қараала төбеттен қорқып, босағаға жабыса қалды.

— Мысық, бері жүр, — деп, Шоқан оны қолынан тартып, зорға жоғарылатты.

Үлде мен бұлдеге оранған үлкен ақ сары әйелдің қасында отырған әлгі тентек Жақып қолына шыбыртқы қамшы ұстап, әлі де Мысыққа өшіге қарап:

— Әй, өзін қара, неге келдің, әйдә, шық, — деп, тұра жүгірді. Әлгінде ұрып кеткенін сондай орынсыз, бассыздық деп ойланып қалған Шоқан бұл жолы дөт қылмады. Ол қолындағы қамшымен Жақыпты жасқантып, Мысықты қорғаштай берді.

— Аулақ кет, мұнда нең бар? Қорқытпа, тиіспе, бұл менің жолдасым, — деп апасына қарады.

Балалардың қағысып қалған сәттегі істеріне салмақпен қараған сары бәйбіше Шоқанға бір, Мысыққа бір қарап:

— Шоқан-ау, мынауың әлгі бір былтырғы сары бала ма? Үсті-басы немене, қасына жоламашы. Ойнауыңа бір жөнді бала табылмады ма? — Сонан соң Мысыққа қарап, — Ей, сен әлгі күзетшінің баласысың ба? Мұнда қайдан келдің? — деді.

Мысық жерге кіріп кетердей қорықты. Шоқан ертіп келген жолдасын шешесінің қорлағанына қысылып қалып:

— Қорықпа, — деді Мысыққа.

— Иә, мен кетем. Бағана айтқаным қайда, ұрсады, сабайды деп. — Осыны айтып Мысық артымен жылжып, есікке қарай сырғи берді. Кіріп келе жатқан

Шоқанның әкесінің тізесіне қағылып, етпетінен түсті. Байқамай қақтығып қап, есі шығып тұрған бала ұрды деп ойлап, бақырып жіберді. Шоқанның әкесінің әрі атқосшысы, әрі қаршығасын ұстаған Сыдық еңкейіп үйге кіре берген. Аяғының астынан шыққан ащы дауыстан шошып, қолындағы қаршыға далпылдап кетті. Мысықтың басына құстың қанаты келіп соғылды. Құсқа жегізгелі жатыр деп түсініп, онан сайын бақырды.

— Өй, Мысық, түрегел, шошыма, — деп, Шоқан қасына жетіп барды.

— Түге, тартшы қолыңды. Мына шіркінді қайдан келтіріп жүр. Үні не деген жаман, әкетші әрі, — деп, семіз бәйбіше сырттан кірген құсшы жігітке бұйыра сөйледі. Бәйбішенің жарлығы құлағына тиер-тиместен:

— Өй, кет былай жолдан! — Сыдық аяғымен нұқып қаламын деп, босағада тұрған үлкен шылапшынды қаңғыр еткізді. Шоқан онан бұрын Мысықты орнынан тұрғызып алды. Шоқан қорғап тұрған соң, қаршыға ұстаған жігіт қайта қол сермеген жоқ. Ол қаршығаның аяқ бауын керегеден бір іліп жіберіп, сырлы тұғырға қондырды.

Тұғырға қондырғаннан кейін көк қаршыға шегір көзін төңкере шаңырақтан аспан әлеміне құмарта бір қарап, тұғырға орныға қонып, дүр сілкініп қойды. Бұрын мұндай құсты адам қолына ұстағанын көрмеген Мысық, екі көзін алмай әрі таңданып, әрі қорқып қарайды. Мысықтың бағанадан бері көзі түспеген бір нәрсе тағы шыға келді. Ол сонау балбырап отырған семіз бәйбішенің ар жағындағы үлкен, биік төсектің бас жағында тұрған тарғыл арлан еді. Екі құлағының салбыраған шашағы төсіне түскен, күміс қарғылы, тайдай тазы тұрып алып, алдыңғы екі аяғын көсіліп жіберіп, төсін жерге тигізе керілді. Керіліп алып, дүр етіп сілкініп қойды. Мойнындағы күміс қарғының сақиналары сылдыр қағып, тазы есікке қарай бет алды.

Қанталаған үлкен көзі маған түспесе игі еді деп, Мысық Шоқанның артына қарай ығыстай берді.

— Қорықпа, тимейді, — деп, Шоқан Мысықты өзінің қатарына ығыстырды: — Әжеке, мына Мысыққа бауырсақ беріңізші, — деп, Шоқан шешесіне өтінішті ерке тілек айтты. Ши жақта ыдыс-аяқ әзірлеп жүрген қара торы әйелге:

— Әй, Қанипа, ана балаға бауырсақ әперші, отырғызып қымыз бер. Шоқанжан ертіп келіпті ғой, — деп, сары бәйбіше бағанағыдай емес, Шоқанның ыңғайына иіліп, жұмсақ сөйледі. Шоқаннан именіп қалған тентек Жақып, әжесінің арғы жағынан Мысыққа жұдырығын көрсетіп, кіжініп қойды.

Қара торы әйелдің табаққа салып қойған бауырсағын бір-бірлеп жеп, қымызды жайлап жұтып отырған Мысыққа Шоқан:

— Сен, немене, әлі де қорқып отырсың ба? Жеп қой, қалғанын етегіңе салып ал, — деп қорымалдана сөйледі. Шоқанның сөзі ширатқан Мысық бұйығыланып қысылудан жалдырап, қымызды жұтып салды. Аяқты жерге қойып, бауырсақты етегіне төге бүктеп алып, есікке қарай жүрді. Есікке таяп барып, сілейіп тұра қалды. Оның сырттағы иттерден қорқып тұрғанын сезген Шоқан қасына келіп:

— Сірә, қорқып тұрсың-ау, ә? Кәне, жүр, — деп, ертіп үйден алысқа шығарып салып, — ертең мен барам, сонда тағы ертіп келем, маған жақсылап түйе істеп қой!

— Жоқ, мен күс істеймін, — деді Мысық, кішкене шолақ мұрнын тартып.

— Иә, иә, істе, тіпті жақсы, — деді Шоқан, оның ойын құптап. Мысық ауылдың солтүстігіндегі шилеуітке жете бере артына бір қарап, қабаған иттен, тентек Жақыптан құтылып, бойы кеңіп, жүгіре басып, үйіне тартты.

АҚЫН АЛДЫНДА

Мысықты шығарып салып, үйіне келгенде, Шыңғыс киімін шешініп, жеңілденіп, ат үстінен түскен шаң-тозаңнан жуынып, дастарқан басына келген-ді. Қанипа жайған торғын дастарқанға Сыздық күміс құлақты сары тегене әкеліп қойды. Күмістеген без ожаумен, қою сары қымыздың қышқылтым иісін бұрқырата сары бәйбіше өзі сапырды.

— Шоқанжан, ана бір балшықтарың не? — деп, әкесі қалыпты мейірбан лебізімен Шоқанға тіл қатты. Шоқан жаңағы Мысықтан қалап алған сиырдың, қойдың балшық мүсінін қызықтай қолына ұстап, әкесінің қасына алып келді. Тобарсып кеуіп тұрған кішкене балшық мүсін оншалықты көз тартарлық бұйым емес. Ал Шоқан оны сондай бір жаңа ойыншық, Мысық қолдан жасаған жанды дүниедей көріп, қызықтай ұстайды.

— Атеке, әлгі бала бар ғой, өзі шебер. Қараңызшы, мына сиыры аумаған Қанипа жеңгенің қоңыр сиыры емес пе? Бір мүйізі сынық, — деп, балшық мүйіздің біреуін Шоқан қалтасына салғанда омырып түскен екен, соны көрсетіп қойды. Бала қиялын қызықтай қараған ойлы сұлтан:

— Иә, дәл өзі. Бірақ мына қойының құлағы тұла бойынан үлкен екен, — деуі-ақ мұн, Шоқаннан қорғанып отырған Жакып:

— Түк те қойға ұқсамайды, пәлі, құйрығын кара, тап иттің құйрығы, — деп сықылықтады. Тентек інісінің Мысыққа еркін қол жұмсай алмай ішінен өштесіп қалған мінезін сезген Шоқан:

— Сен істей ғой, ондай шебер болсаң! — деді.

— Қой, Шоқан, бұл есерді желіктірме, балшыққа түсіп әуре болады. Жакып ондай жаман балшықты ұстамайды, — деп, апасы тентек баласын ерегістірмей тыйым салды.

– Немене, әкелген құстарың қайда? – деп жымыды сары бәйбіше, Шыңғысқа әзілдей қарап.

– Көп құс кездеспеді, бір-екі үйрек алдырып ек, Есекең аулының ақсақалдары кездесіп, солар байланды.

Өңгіме аяқталмай сырттан кірген Бейсен:

– Хан аға, ақын келіп тұр, кіргізуге бола ма? – деді.

– Ә, Арыстан ақын шығар, кіргіз, – деген сөзін Шыңғыс қонақшыл жұмсақ кейіпте айтты.

– Ассалаумағалайкүм, алдияр, – деп, алдынан кірген Арыстан ақын, екі қолын кеудесіне ұстап, әдеп ишарасын көрсетті.

– Уағалайкүмүссәләм, жоғарылатыңыз, – деп Шыңғыс өзінің оң жағындағы төрді меңзеді. Әкесінің сырттан келген ұзын бойлы, селдір сақалды, сары сүр кісіні құрмет тұта сәлемін қабылдап, “Жоғарылатыңыз” деп өзінің қасын меңзегеніне ойлана қалған Шоқан, Әубәкір молданың үйретуінен дағдыланған үлкен кісіге сәлем беру әдетін істеді. Ұяла, “ассалаумағалайкүм” деген әдепті балаға, жаңағы ұзын бойлы кісі күлімдей қызықтап “әлейкүмүссәләм, төре бала” деп, сүйсінген ықыласын көрсетті. Бейсеннің “ақын келіп тұр” деген сөзінен мына келген кісінің өзгеше қасиетті қыры бар деп ұғынған Шоқан, Арыстан ақыннан көз алмай, әрбір қозғалысына байымдай қарауда. Ақынның қасындағы екі жолдасы төменгі жақта, тізерлей отырып қалды. Ал ақын еркіндей басып, Шыңғыс төренің қасына жайлана отырды.

– Хан ордасы аман ба? Қарашысы түтел ме? Ханым саулығы қалпында ма? – деп ақын, айрықша тақпақ тәріздендіре мағыналы сөйледі. Мына сөздер де Шоқанға жаңадан естілген мәнді лебіз болып ұғылды.

– Ақын, қалай ел-жұртыңыз? – деп, Шыңғыс асыға қайталап айтатын әдетімен ақыннан ел жайын сұрады.

– Алдияр сұлтан, халқыңыз аман, ел шаруасы жайлы. Хан ауылы жайлаудан күзекке келді деп естіп, ордаға сәлем беріп, дидар көрсетейін деп келдім.

– Ақын, жақсы келдіңіз, сізді көптен бері тыңдармын деген ойым болған еді, – дегенде, тосыннан айтылған сұлтан сөзін түсіне алмаған Арыстан қыпылықтап:

– Не жайлы еді, алдияр?.. – деді.

– Сіз Қозы Көрпеш – Баян жырын аса жақсы айтады деп естіген едім. Соны өз аузыңыздан тыңдасам.

– Алдияр, бар қолқа сол болса, ақын тіліне тоқтау бар ма?! Шырағым, – деді де, еріп келген жолдасының біреуіне қарап, – менің қобызымды әкелші, – деді.

– Қобызыңыз, мінеки. – Арықтау ақ сары жігіт желбегей салған шекпенінің қойнынан суырып қолына берді. Сыртқы кенеп шапанын жеңілтектеп, жүкке таяна жайлана отырды. Қобызын аяғының қоршауына ала, құлақ күйіне сарнатып, жанарлы үлкен көзін төңкере айналаны шарлай бір қарап, о дегенде жарықшақтау күрілдеп басталатын дауыспен:

“Ассалаумағалайкүм, алтын орда,
Ат қағып келдім аңсап алыс жолда,
Алдында жас сұлтанның сөз сөйлейін,
Аруақ ата-бабам жар боп қолда” –

деп аңырата бір толғап алды. Ақын дастанды бастарда ойланғандай үй аспанына бір қарап, қобыздың аңыраған қоңыр үніне қосылып:

Жыр еттім бұл дастанды ертелі-кеш,
“Түйеден нар туады молтық өркеш,
Кешегі Ноғайлының заманында
Баянға ғашық болған Қозы Көрпеш”, –

деп жөнелді. Үй ішіндегі адамдардың бәрі үйи тыңдап

қалған, Шоқан алғашқы бір ауыз өлеңді ішінен қайталады. Жақып ақын болып көзін жұмып, екі иығын қомдап, қобыз қылып бір шыбықшаны ысқылап отырғанын көріп, Шоқан жымысып қойды. Шоқанның жымығанын көріп, Жақып онан сайын екілене бұлғақтады. Шоқан қабағын түйіп қой деген ишарат етсе, ол аузын қикалақтатып әжуалап отыр.

Ақын ұзақ жырлай келіп бір жерде:

“Қарабай, Сарыбаймен аңға шықты,
Екі бай аттанды деп даңға шықты.
Екі бай қатар жортып келе жатса,
Алдынан буаз марал аң қашыпты”, –

деп, екі байдың құдалық ежеқабылы¹ басталған жерді жырлады. Осы араға келгенде, буаз аңға мейірімділік еткен екі бай Шоқанға мейірбан адамдар болып елестеді.

Бір сәт үзіліс істеліп, ақын да, үйдегі үлкендер де сыртқа шықты. Бұрынғы отырған жұртшылық үстіне тағы да бірен-сарандаған адамдар қосылды. Қайта келіп кісілер орынға отырғанда, шай жасалып, дастарқан жайылды. Ыстықтан пысынап, қымыздың бойға жайылған қызуынан балбырап отырған жұртқа қозы күрең ыстық шай дәл кезінде келді. Шоқан ақын қимылына қадағалай қарайды. Осынша ұзақ жыр қай жеріне сыйып тұр екен дегендей өне-бойын да үңіле шолиды. Әсіресе, ақынның ойнақы үлкен көзі, селдірлеу салалы сақалы ұзын жағын көсілте түскендей, сірә, бар өнердің ұясы осы-ау дегендей болады.

Шай ішіліп болып, жұрт дастарқаннан кейін серпілді.

– Ал ақын, сіздің Безверховтармен Ұлытаудан Қарақұмға дейін барғандағы жырлаған Қозы

¹ “Ежеқабыл” – құдалыққа сөз байласуды, уәделесуді айтады.

Көрпешіңіз осы ғой? — деді Шыңғыс төре асығыс жеделдете айтатын әдетімен.

— Иә, алдияр, осылай басталады, әлі жыр өзегіне кіргеміз жоқ қой, — деп, Арыстан қобызын зарлатып жырлап жөнелді. Ақын кейде баяулата, кейде көтеріле соқтырып, әрбір уақиға тұсына кіргенде өлең ырғағына тербетілгендей дөңгеленеді. Қозыкенің Баянды іздеп тазша бала болып келетін, Баянның алдынан шығатын жерін сондай бір нәзік дыбыспен жан сезіміне беріле аңыратты.

Осы бір жеріне келгенде Шоқан ақын әуеніне еріп бір назды қоңыр дыбыс шығарғандай болды.

— Пәлі, иә, сен де ақынсың ба? — деген Жақыптың даусын естігенде, Шоқан өзінің дыбысы шыққанын сонда абайлады.

— Ет піскен екен, ақын осы жерден тоқтатса, — деген сары бәйбішенің хабарын Шыңғыстан бұрын естіп қалған Шоқан:

— Апеке, айта түссінші, қызық екен. Қандай жақсы айтады, — делі.

— Жақсы көрсең, асықпа, жырын аяғына дейін айтқызбай ақынды аттандырмаймыз, ет езіліп кетеді, — деп, бәйбіше Шоқанның тілегіне жақсы ниет айтты.

— Иә, ас дайын болса, онда ақын қалғанын кейін айтар, — деп, Шыңғыс орнынан қозғалақтады.

— Иә, қазір, бәрібір, аяқталмайды, дем алалық, — деп, Арыстан ақын қобызын жүкке сүйеп қойып, жайлана отырды.

Ет желініп, қол жуылып, жұрт далаға шығып, бой көтерісті. Күн де еңкейіп, көлеңке ұзара бастаған кез. Қотан сыртындағы қыратқа қарай Шыңғыс бастап ауыл адамдары, ақын, қонақ бәрі жүрді. Шоқан бүгін ойынды ұмытып, әке айналасы, ақын қасынан ұзаған жоқ. Оның құмары — дастанды аяғына дейін тыңдау. Қорғансыз жас Қозы Көрпештің алдағы күні не болмақ?..

Дөң басына келіп жайлана отырысты. Сөзді Шыңғыс бастады.

— Ақын, сіздің әкеңіз Толыбай би болған кісі дейді. Сірә, ол кісіде де ақындық болған ба екен?..

— Алдияр тақсыр, әкеміз ақындық өнерін құнттамапты. Бірақ капелімде сөз табатын, өткір тілді, өз әлінше әділ болған дейді. — Арыстан осыны айтып, әке жайын есіне түсіргендей аз кідіріп қалды.

— Толыбай бидің қандай әділдігі болған екен? — Шыңғыс қазақ ғұрпындағы әділ деп танылған бидің түрлерінің үлгісін аңғарғысы келіп сұрады.

— Алдияр, әкемнің билігін мен айтсам, өз әкемді мақтаған боламын ғой. Мына жігіттің де аздаған ескі сөзге үйірлігі бар еді. Осы айтсын. — Арыстан, қасына еріп келген жолдасының үлкеніне сөз кезегін ұсынды. Сұлтан алдында, сұлтанды қоршаған топтың алдында сөйлеу қиын да болса, ақынның әдейі сөйлеткісі келіп ұсынғанын аңғарған жігіт:

— Иә, алдияр, естігенім бар еді. Рұқсат болса, айтып көрейін, — деп, жүгіне отырып, әңгіме бастады. — Әкем марқұм айтатын: “Ертерек кез болар, Төлекеңнің жас кезі білем, бір жиында кездесіпті. Ел екі жарыла отырып айтысып жатысыпты. Сырттан келіп тындаса, үш рудың үш таған болып сайысқан ұлан-асыр дауы екен. Даудың өзегі — Қыпшақ руының ұрылары Бағаналы елінен барып жылқы алады. Ұрылар жылқы алған елден қашықтап келіп, бір бүйрек тауға бекінеді. Тазымен аң қуып жүрген Жаппас руының бір топ адамдары ұрылардың үстінен түсіп, екі жақ соғысып, бір ат, бір биені Жаппас аңшылары айырып қалады.

Бағаналының қуғыншылары мен қалған ұрылардың өкше-ізіне түсіп, шолғыншы сала отырып, Жаппас аңшыларына кездесіп, ат пен биені таниды. “Тапқан қуанады, таныған алады”. Ағайын, алдырған малдың көзін көріп тұрмыз, айырғандарыңа рақмет,

малдың көзін өзімізге бер”, – дейді. Оған Жаппастын аңшылары: “Қан төгіп, жаудан түсірген қанды ат. Бізге малыңды бақтырып қойып па едің?” – деп бермейді. Сонан екі жақ жанжалдасып, Жаппастын бір аңшысының көзіне найза тиеді.

Бағаналы елінің адамдары, Қыпшақ ұрыларын қуып барып, малын шығарады. Бірақ жолда болған жанжалды айтпайды. Сонан біраз өткенде Жаппас елінің адамдары, Бағаналыға барып, ерінің көзіне құн сұрайды. Осыдан үлкен дау қозғалып, үш ру ел бітімге келе алмай, кереғар даумен керкілдесіп отыр екен.

Топ үстіне кездесіп, ортасына келген Төлекеңе үш рудың сөз ұстаған билері:

– Шырағым, ара ағайынсың. “Бігер істің басына, білімді келер қасына” деген еді. Атасы билік айтқан Атығайдың баласы екенсің, осы даудың төрелігін айтшы, – дейді.

– Айтқызып, аяқсыз қалдыратын төрелікке ие болмаймын. “Бұқа қарап жүріп, жасауылға тұрыпты” дегендей, жолаушы жүріп билік айтып, атақ байланып ажуа болармын. Ал шын берсеңіздер, тәңірі атын куә етіндер. Жығылғаның ауырламайтын, жыққаның мақтанбайтын болсаңдар ғана, төрелігімді айтам депті. Сонда билер:

– Шырағым, сөзінде нәр бар екен. Әділдік алаңы жоқ ауыздан шығады деген еді. Бұл ортаға бөгде ағайын көрінесің, именбей-ақ айта бер, – десіпті.

– Онда басынан байыпты ауыздан дау жобасын тыңдалық, – деп, билерге дауларын айтқызыпты. Алдымен сөзді Жаппас даугері бастапты:

– Ағайын, жау алған малыңа шаптым. Қан төгіп, қанды ат айырдым. Келе қол күш қылып, айырған малымды қолмен алмақ болдың. Ара түскен азаматымның көзін шығардың. Қол қолды табады. Мен ерімнің көзін, Бағаналы, сенен сұраймын, – депті.

– Ағайын-ау, аттанып ауылына келдім бе, қосына кіріп қомдына құрық салдым ба? Алдырған малымды астыңнан таныдым. Ағайынсың, алдырған елміз, айғақ болар малымның көзін бер деп сауға сұрадық, бермедің. Адал малымыз үшін найза сермеп, қол көтергенім рас. Қастықпен емес, қатеден найза тиді. Көз жазым болды. Қыпшақ ұрысы қосымды қопарып, жылқымды алмаса, сенің аңшыңда менің нем бар? Найзам үйімде сүйеулі, атым кермеде байлаулы, азаматым аулымда жатар емес пе еді?– дейді Бағаналы даугері.

– Сонда сенің қосына мен кірдім бе, аулына барып асыр салдым ба? Тиген найза – сенікі, мен қанды қол, сені білем, көзімнің құнын, Бағаналы, сенен сұраймын, – дейді сөзін толықтырып Жаппас даугері.

– Кеден болды, кеден неден болды? Қыпшақ, ұзыннан өксігің жоқ, қысқадан қарымжың жоқ, қосыма кіріп, қорамды шаптың, мал ашуы – жан ашуы, арадағы ағайынмен арандатқан сенің қанды жорығың. Құнды, Қыпшақ, сен тартасың, Бұзық жосығыңа сен жауапкерсің, – депті Бағаналы даугері.

– Апыр-ау, алсам, ертеден қол жетпей жүрген есем үшін Бағаналыдан жылқы алдым. Өз қорасы, қосы аман, көлденеңнен килігіп, олжа іздеп шауып қан төгіп, жылқы айыратын Жаппастың қай қанының қызғаны? Ал ұры десін, менен жылқы айырсын. Малың таныған саған өз малыңды бермей, жанжал шығарғаны қай бұзақылығы? Көзі шықса, көкіректегеннен тартқан сазайы емес пе? Қол қолды тапса, мен Бағаналының малына жауаптымын. Жаппастың көзіне менің қатынасым жоқ. Тиген найза– Бағаналынікі, шыққан көз – Жаппастікі, екі арада мен неге жығынды болам, бір тойда екі жар жоқ, – деп, Қыпшақ даугері көз құнын маңына дарытпайды.

Билердің сөзін тыңдап болып Төлекең:

— Иә, би ағалар, дау жобасы сіздер айтқан болса, билік жобасын да өздеріңіз айтып отырсыздар ғой, — деп бастапты. — Бағаналы даугері дұрыс айтып отыр ғой, жорықты кім бастаса, жосыққа сол жауапты ғой. Қыпшақ ұрысы Бағаналыдан жылқы алмаса, Жаппастың аңшысы кімнен жылқы айырды? Бағаналы жылқысын алдырмаса, жай жатқан Жаппаспен жанжалдасар ма еді? Пәлені кім бастаса, барлық ауыртпалыққа сол жауапты. Ердің құны — жүз түйе, көздің құны елу тайлақ. Қастандық емес, қатеден тиген найза, жартысы жазым тигені үшін кешіледі. Жаппастың көзінің құны — жиырма бес тайлақ. Тірідей көзіне құн алу арына ауыр болар, құдалықпен құдай атын айтысып, сүйек болсын. Қыпшақ қыз беріп, күнде бау сүйек болсын, — депті.

Билік жайын айтқан жігіт сөзін аныра тыңдаған Шоқан ер құны, ел дауы деген бір үлкен сүрелі әңгіме барын білді. Әрі жігіттің айтқыштығына разы болып, әкесінің аузына қарады.

— Немене, сол билікке бәрі пәтуа етіп пе? — деп сұрады Шыңғыс.

— Иә, “айтқаным айтқан, билік бірлікті меңзейді, шырағым, бұрын ағайын едік, енді сүйек болатын болдық” деп бәрі алғыс айтыпты. Сонда отырған Жаппастың биі ақ сақалды адам екен:

— Шырағым, елім Кіші жүз еді, аға баласы болсаң да, батамды берейін. Атыңа ат қосайын, бұдан былай атың би Толыбай болсын, — депті. Сонан біздің Төлекемді ел би Толыбай атап кетіпті, — деп жігіт әңгімесін аяқтады. Отырған жұрт: “әділ айтылған билік, ағайынды ашындырмай, қандай есебін тапқан”, — десті. Ұзын сүре даудың барлық егжей-тегжейін жете ұқпағанымен, ел ішінің дау-шарының бір сала собасын аңғарған Шоқан, әжесіне осы әңгімені айтып, ол кісінің де ойын тыңдамақ болды.

Қас қарая, Шыңғыс қонақтарын ертіп үйіне оралды. Бұл кезде қайтадан дастарқан жайылып, қымыз сапырылып, тағы мәжіліс басталды.

– Ал, ақын, Қозы Көрпешіңді аяқта, – деді Шыңғыс Арыстанға қарап.

– Иә, мына кішкене төренің құмары жадырасын. Аяқтап көрелік, – деп, Арыстан қобызын алып, жырына кірісті. Дөң басындағы мәжілісте болмаған тентек Жақып Шоқанның қасына келіп отыра беріп:

– Өй, өзі бір шаршамайды екен. Тағы жетім баланы айта ма? – деді.

– Иә, соны айтады. Тек отыр, құтырынбай, – деп Шоқан інісіне тыйым айтты.

Ақын біраз кібіртктеп отырып көтеріле жырлап, Қозыке мен Қодардың алғашқы күн сынасқан жеріне келгенде:

“Астрахандай бұл жақта қала бар ма?
Қозыкенің көңілінде ала бар ма?
Қодар құлды атына қайта салды,
Қысып қойса сол жерде шара бар ма!” –

деген жерін айтқанда, “былай қысса ғой” деп, Жақып Шоқанның белінен қысып-қысып қойды. Шоқан үнсіз тыңдап, жыр толқынына берілгендей ақынның әр сөзіне ұйи аңыра қарайды. Осы бір кезде сары бәйбіше Шыңғысқа әдепті үнмен: – Енді ас ішіңіздер, – деді.

– Иә, иә, тамақ желік, ақын, осы жерден кідірте тұр. Қызығы жаңа басталып келеді, – деп, Шыңғыс жұртты тамаққа әзірленуге шақырды. Шоқан Жақыпты алып, апасының арт жағынан барып, өздеріне жасалған еттерін жеді. Әлі есіл-дерті Қозыке тағдыры. Әлсіз жан апат сергелдеңнің ортасында жүр. Қайта-қайта соны ойлайды. Ол осы жырға беріліп, әлгі Мысықтан алып келген сиырдың, қойдың

балшық мүсіндерінің де не болғанын ескерген жоқ.

Шоқан әкесімен бірге дөң басына шығып кеткенде, Жақып төсектің бас жағында жатқан балшық мүсіндерді алып, біріне-бірін соғып, сиыр қойды сүзді, жықты деп уатып, быт-шытын шығарған-ды. Шоқан оны әлі көрмеген.

Ет желініп, жұрт сыртқа шықты. Үркер көтеріліп, күз лебі қоңырлата бастаған. Арқа түнінің салқын желі баяу ғана еседі. Құсмұрын алқабының көсілген кең даласы ай сәулесіне бөленіп, буалдыр көгілдір жайқын болып мүлгиді. Орда маңынан алшақ қараша ауылда жусаған қой, сиырдың ыңыранған, пысқырынған үндері түн тыныштығында елгезектене естіледі. Анда-санда пысылдай пысқырынған көкпекті соны күзекке еркін өрістеген түйе тобы алуан түрлі дыбыс алаңдатады. Күндізгі абыр-күбір азайғанымен, түн тіршілігі өз арнасында әсемдікпен ырғалады. Әлдеқайда көл бетіндегі құстардың да ыңыл-шыңыл үндері өмір думанына бөленгендей, көл қауымы өз тілімен үн қатысады.

— Мәжілісті ертең аяқтарсыздар, сіздер бері, үйге жүріңіздер, төре дем алады, — деп, кісі күтіп жүрген Бейсен ақынды жолдастарымен қонақ үйге алып жүрді. Шоқан Жақыпты ертіп өздерінің үйіне барды. Ұйқы маужыратқан Шоқан еш нәрсемен де ісі болған жоқ, төсегіне шешініп жата кетті.

Шоқандардың сабағы тоқталып қалған. Құсмұрын алқабына келгелі шақырған жерлерге барып Әубәкір молданың қолы тимеген-ді. Кешегі ақын мәжілісінде де Әубәкір молда жоқ еді. Ол кісі таяу ауылда бір дуа болып, сонда шақырылып кеткен. Осындай бір бостандық, молда сабағы үзіліс жасаған күндерде ақын мәжілісі болған Шоқанға сондай ұнаған-ды.

Таңертеңгі шайын ішіп, қонақтар Шыңғысқа сәлем

бере орда үйіне кіргенде, Шоқан мен Жақып әкелерінің қасында еді.

— Ассалаумағалайкүм, аға сұлтан,
Жақсы күн, жарқын өмір, қайырлы таң.
Болғай-ды хан ордаға қасиетті,
Туғызар елге бақыт, халқына қам, —

деп жырлай кірген Арыстанға Шыңғыс оң жақ қасын меңзеді. Басқа қонақтар күндегі орындарына хан ишаратынан кейін жайлана отырысты. “Ақын тілі алыстан шолиды-ау, сәлемінің ішінде арызы қабаттаса жүреді. Адам тілінің айтпайтын сөзі, ашпайтын сыры жоқ-ау. Тек бүкпелемей, ақ ниетпен сөйлесе”, — деп ойлады Шыңғыс.

— Алдияр, сізден рұқсат болса, біз ханымызға сәлем берсек, кешеден бері бармағанымыз да ағаттық болған тәрізді, — деді Арыстан ақын Шыңғысқа.

— Иә, иә, ол жобалы, ханымға¹ сәлем берелік, мен де кешеден бері барғаным жоқ. Қозы Көрпештің аяғын да сонда жырларсыз, — деп Шыңғыс ақын сөзін құптады. — Онда, ат қамдалсын, — деп Бейсенге қарады.

— Құп алдияр, қазір дайын болады, — деп Бейсен есікке қарай бара бергенде, Шоқан:

— Атеке, мен де барам, — деді. “Мен де барам”, — деп Жақып қосарлана кетті.

— Иә, иә, бұлардың да аттары әкелінсін! — Шыңғыс сөзін аяқтағанша, сары бөйбіше:

— Біз де барамыз, жырдың аяғын тыңдаймыз. Апама сәлем береміз. Балалар біздің пәуескеге мінер, — деді.

— Алақай, онда тіпті жақсы болды! — Жақып Шоқанның мойнына асыла кетті.

¹ Төрелердің әйелдерін *ханым* деп атайды. Айғанымның атын ел атамай ханым дейді.

— Кешегі менің ойыншықтарым қайда? — деген Шоқанның сөзін ести сала, қайтадан апасының ар жағына барып тығылды. Кешегі қойған жерінен іздегенде тек сиыр мүсін балшықтың бір сынығы ғана жатыр, өзгесі жоқ болды.

— Мынаны талқандап сындырған сен ғой, бүлік, — деп Шоқан Жақыпқа қарай бет алып еді, апасы:

— Шоқанжан, оны мен бағана шығарып тастадым. Қайтесің, жаман балшықты қызықтап, өзі үгіліп, кілемді топырақ қылып тастапты, — деді.

— Апеке, ол жай балшық емес, мүсін ғой. Өнер ғой, — деп Шоқан қабағын түйіп тұрып қалды. Апасы ара түскен нәрсеге әдептілік істеп, ішінен тынды да қойды.

Шыңғыстарға ат ерттеп жүрген Бейсенге келіп, Шоқан:

— Бейсен аға, менің де құнанымды ерттетіңіз, мен салт мінем, — деді.

— Иә, Бейсен аға, менің де құнанымды ерттетіп беріңіз, мен Шоқанмен бірге жүрем, — деп Жақып таяй бергенде, Шоқан:

— Жөнел, жаның барда. Менімен бірге жүрмейсің. Апекеңнің жанына пәуескеге отыр, — деп қатты зеки сөйледі. Әлгінде апасының қорғауымен аман қалғанын сезген Жақып Шоқанның қазір ызғарлана “менімен жүрмейсің” деген сөзінен тайқып үйге жөнелді.

Салт атпен жүрген Шыңғыстар тобы, Арыстан ақын бар, ханым аулына қарай баратын төте тепсеңмен бұрыла үлкен көл сағасына қарай ойыса бет алды. Әкелерімен қабаттаса атқа мінген Шоқан, кешегі Мысыққа айтқан уәдесі бойынша кісілерден бөліне құдық басына тартты. Әңгімемен алданып, алғашында абайламай қалған Шыңғыс баласының жалғыз кетіп бара жатқанын көріп, шақырып алды.

— Сен, сен жалғыз қайда бара жатырсың? — деп бөліне жүру себебін сұрады.

— Атеке, кеше Мысыққа, әлгі мүсінші балаға, келем деп уәде бергем, соған барам.

— Кейін-ақ бармайсың ба, немене, ол бір жаққа кетіп қалар деп пе едің? — деген әке сөзіне:

— Уәде айтып, артынан алдасам, ұят болады ғой. Бұдан былай ол менің сөзіме сенбейді ғой, — деді.

Шыңғыс Шоқанға ойлана қарады да: — Ә, жарайды, бар. Екі айтпаған жақсы, — деді. Шыңғыстың өңінде баласына іштей разыланған ажар бар еді.

— Төре баланың мына қылығы қандай жақсы тәртіп. Өтірік айтып алдасам, ендігіде сенбейді ғой дейді. Болар бала... деген-ау, — деп, Арыстан бөліне жөнелген Шоқанға сыртынан сүйсіне ықылас білдірді.

Шоқан құйғыта шауып құдық басына келгенде, Мысық алдынан қарсы шықты. Ол қолына ұстаған жаңа мүсіндерін жоғары көтере:

— Мә, Шоқан, істеп қойдым. Мен сені келмей қалар деп ем!..

— Жок, мен айттым ғой келемін деп, неге келмеймін. Уәде етпеу керек, уәде еттің — орында. Міне, сен де кеше уәде еттің, айттың, орындап тосып отырсың, — деп, Шоқан досына өзінің әдетін түсіндірді. Мысықтың бұл мүсіндері Шоқан айтқан түйе емес, құстың (қаршығаның) тұлғасын бейнелепті. Және пәуеске арбаның бейнесін жасапты. Жаңадан көргенін, жаңа нәрсені тез танығыш Мысықтың зеректігі Шоқанға сондай ұнады. Мына жасаған мүсіндері әлі тобарсымаған, босаңдау екен. Қолына ұстап алып көрді де:

— Сен мүсіндерді күн көзіне қойып тобарсыт, қазір алуға әлі жас екен. Мен саған ертең келем, — деп, Шоқан үйден Мысыққа деп алып шыққан қант, бауырсақтарын берді.

— Жарайды, тағы да көп қылып істеп қоям, — деп, Мысық бауырсақтың бір-екеуін аузына тоғытып жіберіп, жымыңдап қойды.